

Розділ I

ЗІРКА

Від самого початку хлопець знав, що особливий. Тоді він ще не був Рудольфом Врбою, ним він стане пізніше. Його звали Вальтер Розенберг, і йому варто було лише раз зазирнути в мамині очі, щоби зрозуміти, який він унікальний. Ілона Розенберг довго й відчайдушно чекала на появу Вальтера. На той час жінка вже була мачухою – її чоловік Еліас увійшов у її життя разом із трьома дітьми від попереднього шлюбу. Але тримати на руках власного малюка – це зовсім інше. Довгі десять років Ілона мріяла про дитину, та лікарі радили їй припинити сподіватися. Тож коли 11 вересня 1924 року на світ з'явився Вальтер, вона вітала його як справжнє диво.

Ілона безмежно любила рідного сина. Не менше його обожнювали й зведені брати та сестра, старші за Вальтера на понад десятиліття. Саммі та Фансі взагалі були йому радше дядьком і тітонькою, ніж братом і сестрою. Маленький Вальтер став центром загальної уваги, як зазвичай і буває з єдиною дитиною в сім'ї, і виявився досить кмітливим як для свого віку. Коли йому було чотири чи п'ять рочків, Фансі залишала братика в однокласній школі, де працювала її подружка, щоб

там за ним наглянули, а сама йшла на побачення зі своїм хлопцем. Планувалося, що він сидітиме в куточку та гратиметься чи малюватиме кольоровими олівцями, але коли Фансі поверталася, то бачила, як вчителька показує на Вальтера Розенберга, ставлячи в приклад²⁴ дітям, старшим за нього щонайменше вдвічі.

– Погляньте, як добре Вальтер впорався зі своїм завданням, – казала вчителька.

Уже незабаром рідні помічатимуть хлопчика за мовчазним читанням газети.

Народився Вальтер у місті Топольчани, що на заході Словаччини, але ближче до центру молоді країни Чехословаччини, створеної лише за шість років до того. Невдовзі сім'я розпродала всі статки й рушила глибше на схід країни, майже до кордону з Україною, до села Якловце – забутої світом крихітної цятки на мапі, яку потяги проминали, навіть не зупиняючись. А як вони могли зупинитися, якщо там не було ні вокзалу, ні платформи? І от Вальтерів тато, власник місцевої лісопилки, узяв і сам побудував і платформу, і навіть маленький дашок для очікування, – на його велику втіху, ця споруда також правила їм за сукку на тиждень осінніх свят, під час яких євреям заповідано засвідчити свою віру у Всевишнього, споживаючи їжу в тимчасових наметах просто неба.

Маленькому Вальтеру подобалося сільське життя. Його сім'я тримала курей, і почесне місце серед них займала курканесучка. Якось батьки почали помічати, що яйця зникають, і наказали Фансі пильнувати: певно, якась лисиця полює на їхній курник. Одного ранку Фансі спіймала злодія, але він аж ніяк не скидався на хижака, – виявилось, що її братик проник до курника, цупив яйця та випивав їх сирими.

У селі Розенберги не затрималися. Коли Вальтеру було чотири, помер Еліас, й Ілона вирішила повернутися на захід, у рідні місця. Тепер їй треба було заробляти на життя самотужки. Вона стала мандрівною крамаркою – виходила на дорогу та продавала спідню білизну, яку сама й шила. Але такий спосіб життя навряд чи сприяв вихованню дитини. Одного разу Ілона залишила Вальтера з подругою, яку сама називала утриманкою. Жінка була розлучена на покровителя, що її кинув, і підкупила Вальтера, аби той підіграв їй, ніби був плодом їхнього кохання. Вона ходила з хлопчиком за руку й на все місто жалілася на жахливого чоловіка, називаючи його на ім'я, за те, що той покинув її та їхнього маленького сина. За цю виставу Вальтера нагородили відвідуванням пекарні, де він міг вибрати собі будь-яке тістечко.

Після того випадку Ілона вирішила, що її синові буде краще з бабусею та дідусем у Нітрі*. І йому там справді було краще. Вальтер дуже швидко прив'язався до діда, який виховував онука в суворих традиціях ортодоксального юдаїзму. Часом хлопчику давали кур'єрські доручення²⁵, з якими він бував у домі шанованого місцевого рабина. Щоп'ятниці він із дідусем та іншими чоловіками ходив до річки, що правила їм за мікву** для ритуального купання – євреї занурювали свої тіла у воду, щоб очиститися та підготуватися до шабату.

Вальтер обожнював і ці традиції, і дідуса з бабусею, та загалом був там щасливий.

Єдиною хмаринкою на чистому небі Вальтерового життя було братерське суперництво між ним і його двоюрідним братом із Відня, Максом, на два роки старшим за нього. Вальтер

* Місто на заході Словаччини, а в тодішній Чехословаччині – у центрі.

** Міква – в юдаїзмі резервуар з водою для ритуального омовіння.

знав, як дідусь пишався його успіхами в школі, але мав підозри, що Макса старий любить більше.

Після невдалого падіння дружини дідусь Вальтера зрозумів, що не зможе дбати про онука сам, і відправив його до єврейського інтернату для сиріт у Братиславі. Там Вальтер знову вразив учителів своєї старанністю в навчанні. Коли його запитали про хобі, хлопчик відповів, що захоплюється мовами й читанням, але також знаходить час поганяти у футбол. Директор інтернату порадив Ілоні віддати сина до одної з місцевих елітних шкіл, проте для цього вона мусила переїхати до Братислави та найняти молоду няню, яка доглядатиме Вальтера, поки жінка торгуватиме на вулицях. Ілона вирішила: якщо її сину відкривається можливість отримати найкраще, вона нізащо її не впустисть.

Восени 1935 року Вальтер позував для шкільної фотосесії, і на його обличчі вже карбувалися риси майбутнього чоловіка. Йому було 11 років, вигляд він мав трохи знервований, але вже привертав до себе увагу. Із зачесаним набік темним волоссям і густими темними бровами, що залишаться з ним на все життя, він виструнчився та напружено дивився в об'єктив. Інші хлопчачки слухалися вказівок і позували, схрестивши на грудях руки. Але не Вальтер.

Він досі носив *цицит* – це такий традиційний чоловічий жилет із китицями, який є частиною вбрання ортодоксальних євреїв, – але мама пошила йому камербанд, яким можна оперезатися поверх китиць, щоб їх сховати. *Пейсів*, які він носив у Нітрі, Вальтер позбувся. Тут на нього не тиснули ні дідусь, ні правила єврейського інтернату, і він міг самостійно ухвалювати свої перші релігійні рішення. Якимось у обідній час Вальтер прогулювався вулицями Братислави. Він мав із собою гроші на

обід і вирішив випробувати Бога: зайшов у ресторан і замовив собі свинини. Відкусивши перший шматок, хлопець чекав на удар блискавки²⁶. А коли цього не сталося, то вирішив із релігією покінчити.

Учням гімназії дозволяли обрати напрям для уроків релігії: католицизм, лютеранство, юдаїзм або без певного напрямку. Вальтер обрав без²⁷. А в посвідченні особи, у графі «національність», де він міг би написати «єврей», Вальтер натомість вказав «чехословак».

У школі він вивчав тепер не лише німецьку, а й верхньонімецьку. (Вальтер уклав угоду з учнем-емігрантом, за якою вони навчали один одного рідної мови до рівня носія). На фотографії класу, датованій 1936 роком, його погляд упевнений, навіть зухвалий. Хлопець дивиться просто себе, у майбутнє.

А на фотографії 1938/39-го навчального року не лишилося і натяку на 14-річного Вальтера Розенберга. Тоді змінилося геть усе, навіть кордони його країни. Після підписання у вересні 1938 року Мюнхенської угоди Адольф Гітлер разом з угорськими союзниками відкололи від Чехословаччини шматки території та поділили між собою, а те, що залишилося, – розвалилося. Словаччина оголосила себе незалежною республікою, хоча насправді була дитям Третього Райху, зачатим із благословення та заступництва Берліна, що бачив у панівній ультранационалістичній Словацькій народній партії, яку заснував Глінка*, своє віддзеркалення. Наступного дня нацисти анексували рештки чеської землі і вторглися туди, проголосивши протекторат Богемії та Моравії, а Угорщина тим часом відхопила собі

* Андрій Глінка (1864–1938) – католицький священник і політичний діяч, національний герой Словаччини. 1906 року створив партію, що прагнула спершу автономії Словаччини у складі Чехословаччини, а потім повної незалежності. Після смерті Глінки партію очолив Йозеф Тисо.

ще шматочок* рідної країни Вальтера. Коли розподіл закінчився, люди, які раніше жили в Чехословаччині, тепер мешкали на землях, що тою чи тою мірою перебували під владою Адольфа Гітлера.

І підліток Вальтер Розенберг, ставши тепер мешканцем Словаччини, одразу помітив різницю. Йому повідомили, що ні його вибір напряму для уроків релігії, ні запис у графі «національність» у його документах не мають жодного значення, бо він відповідає юридичному визначенню єврея і йому вже минуло 13 років, тож відтепер Вальтер позбавлений місця в братиславській школі. Його навчання обірвалося.

Попри те, що уряд щойно очолив католицький священник — отець Йозеф Тисо, державною релігією тепер був нацизм, а титульною нацією країни стала словацька. Уже незабаром євреї по всій країні дійшли цього страшного усвідомлення. За переконанням антисемітів, євреї були не лише ненадійні, не гідні довіри²⁸ та безповоротно чужі, а й наділені майже надприродними здібностями, що давали їм змогу впливати на соціальні й економічні чинники непропорційно їхній кількості. Ну й логічно, що влада Братислави негайно звинуватила євреїв — найменшу національну спільноту чисельністю 89 тисяч на 2,5 мільйони населення країни — у долі, що спіткала державу, зокрема й у втраті дорогоцінних територій на користь Угорщини. На цегляних стінах почали розклеювати пропагандистські плакати. На одному такому плакаті був зображений гордовитий молодий словак у чорній військовій формі загону Глінки, який б'є ногою по спині єврея з гачкуватим носом і пейсами, і той впускає на землю гаманець з монетами. У першому

* Цим «шматочком країни» було українське Закарпаття, куди угорці вторглися 15 березня 1939 року. — Примітка наукової редакції.

радіозверненні на посаді лідера новоспеченої незалежної республіки Тисо проголосив лише одну рішучу політичну обіцянку: «вирішити єврейське питання».

Після того як Вальтера відрахували зі школи, Ілона покинула роботу мандрівної крамарки, і вони удвох переїхали до Трнави — маленького містечка за 50 кілометрів на схід від Братислави. Після життя в столиці провінційне місто приголомшило їх: усі вузькі вулички та й загалом їхнє життя — усе стікалося до центральної площі, названої на честь Святої Трійці, де височіли не одна, а відразу дві церкви. Улітку Трнава ставала осередком спеки й куряви, на ринку страшенно тхнуло гноєм, сіном і людським потом, а все місто вкривав сморід від заводу неподалік, де на цукор переробляли буряк. Урятуватися від смороду можна було хіба що сівши на велосипед та поїхавши за місто — там тобі і свіже повітря, і мальовничі поля стиглої кукурудзи²⁹.

Та якщо мати й син Розенберги сподівалися втекти від переслідувань, то вони обрали хибне місце. Наполегливість влади у вирішенні так званого єврейського питання дісталася навіть маленької Трнави з її єврейською громадою, що не налічувала і 3000 осіб, та двома синагогами, розташованими за кілька метрів одна від одної. Сумлінні мешканці Трнави не потребували підказок від влади й уже за кілька тижнів після проголошення в грудні 1938 року незалежності Словаччини спалили обидві синагоги³⁰.

Незабаром Вальтер доєднався до групи єврейських підлітків, яких також позбавили можливості навчатися. У перший же день заборони школи повісили на своїх воротах оголошення про відрахування євреїв і чехів, а їхні колишні друзі вигуквали: «Євреї геть, чехи геть!»³¹. Відтоді Вальтер та інші євреї